

Štědroň, Miloš

Provizorní provedení opery Johanes doktor Faust

In: Štědroň, Miloš. *Josef Berg : [skladatel mezi hudbou, literaturou a divadlem]*. Vyd. 1. V Brně: Masarykova univerzita, 1992, pp. 153-157

ISBN 8021005432

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/122608>

Access Date: 28. 02. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

PROVIZORNÍ PŘEDVEDENÍ OPERY JOHANES DOKTOR FAUST

Tato celovečerní komorní opera pro 2 zpěváky (soprán, tenor), 1 činoherce, tři žesťové nástroje (trubka, lesní roh, trombón), bicí a magnetofonový pás vznikla jako záměrný protějšek celovečerní opery Johannes doktor Faust pro velký operní ansámbl.

Provizorní předvedení na rozdíl od tzv. „velkého“ Fausta nemá nic společného s loutkářskou tradicí Matěje Kopeckého a je vytvořeno na Bergovo vlastní libreto bez spolupráce Matěje Kopeckého, jak se uvádí v preambuli k opěře. Jeho provizornost je třeba chápat nikoliv jako nějakou nahozenost partitury, ale spíše jako záměrnou „ubohost“ prostředků. Berg sám napsal, že se „jedná o sled scén spojujících fantastičnost s metafyzikou“. Jak je pojata tato Bergova autentická faustiáda? Jak probíhá toto spojení „fantastičnosti s metafyzikou?“ Hlavním hrdinou je pochopitelně Faust (tenor), který je neustále kontrolován, umravňován a hlídán Andělem (soprán). Činoherec pak ztělesňuje Bohodábla, spojení dvou protipólů a Faustova hlavního protihráče. Kromě zvuků za scénou se počítá s vydatnou pomocí kulisáků (nic se v provizorním představení nezastírá — do okna se vsunuje ruka, skrytý kulisák třese stromem, aby znázornil bouři). Provizornost předvedení je ostatně i v tom, že musí stačit tři osoby. Z jejich jednání vyplývá spousta dějů, odehrávajících se mimo scénu.

Sledujeme nyní hlavní obrysy této provizorní faustiády: Človče, jenž jsi prach a v prach se obrátíš — tak vše začíná. Anděl školí Fausta a napomíná ho: ...nedávej se ty do školy černé magie, ale dej se do školy teologie... Až dadaistické pohrávání si se slabikami a samohláskami Faustova jména ve zpěvu Anděla značně zlehčuje závažnost sdělení. Nepůsobí tedy příliš hodnověrně závěr celého školení: ...Fauste, služ Bohu Pánu, on se ti odvděčí v tu ránu...

Faust se rozmýšlí: ... já se rozmýšlím, co mi přinese větší zisk, jako bych byl nějaký obchodník, teď se chci ptát, co pro vědu cennějšího je, to nemůže být než černá magie...

Bohodábel nebere v úvahu nějakou volbu. Uchystal již předem Faustovi volbu černé magie a věčné utrpení v plamenech: ...Tobě, Fauste, pozůstává jediná možnost... Stůj, Fauste, a přemítej, to je tvé pravé povolání, buď vděčen, že ti dopřál osud, aby tvým povoláním byla tvá povaha...

To zní hodně bergovsky a je to současně i motto celého skladatelova života a dobrovolně zvolené i uhájené osamělosti v tichu pracovny.

Než padne konečně rozhodnutí, musí se Faust posílit jídlem. A proto prohlásí: ... Dobré mi jídlo teď slouha připravit musí hned, proč Faust hladem by mřel — housky, máslo, paštiku i sýrce zaležené, cibulí tři kusy velkých, pohár jeden i konve dvě a plné ...

U této pasáže mě mrazí neblahá vzpomínka na to, jak jsem si v rozhovoru pro Hudební rozhledy dobíral (nemaje o pravém stavu věci potuchy) těžce nemocného skladatele pro jeho dietetická omezení. Ta vymýšleli lékaři, kteří tehdy v dobré víře zakamuflovali pravou podstatu Bergovy zhoubné choroby. A tak se ta pasáž již jednou ocitla v rozhovoru jako metafyzická vzpomínka na někdejší kulinární hody v Bergově oblíbené restauraci Varna v 60. letech. Přišly však i doby, kdy jsem před odchodem z nemocnice byl Bergem požádán, abych odnesl jediný ležící rohlík na důkaz toho, že ho snědl... Nejsou to veselé vzpomínky... Upsání se ďáblu proběhne ve Faustově alchymistické laboratoři. Bohoďábel, který je vždy všudypřítomen (v předchozích scénách byl skryt na Boží muce, je nyní vtěsnán do mechanismů analogicky předchozímu umístění, ale zpočátku nenasvícený a tedy nepozorovatelný), sleduje Faustovo rozhodování se sympatiemi. Již dříve prohlásí: ... skoro bych řekl, že tenhle Faust je mým nejlepším žákem... A Faust mezitím volá ďábla. Josef Berg zde záměrně podlehl svodům naivních parafrází magické latiny z poetiky Matěje Kopeckého:

Et multa tumulta, ordinátus ďáblus fakulta, dona nobis okulta, flaxum pes, Ďábel Ariel-Předstup ty přede mě, duchu horoucí ... Bohoďábel promlouvá ústy samotného autora, ale někdy používá poetiku loutkohereckých předloh, ačkoliv se od nich skladatel v preambuli k opeře distancuje. Např.: ... Bohoďábel: „Cha cha cha Fauste, však mne znáš! Pánem světa a nad osudy domnělých bohů přebývám, a byla by mi k smíchu i teologie, kdybych nad ní oko nepřimhuřoval“. Faust ovšem právem nevěří tomuto velikášství a odpovídá:

Faust: Ty mi, ďáble, připomínáš spíše kramáře nežli mocných duchů šafáře. To samozřejmě Bohoďábla rozzuří: ... Tobě, Fauste, nejsem kamarádem... ještě jsi malým profesorem, když jednoduché úvahy neznáš ...

Faust poznává, že ... tedy i kníže nejvyšší je omezen. Nesmí vypustit srdce z ledové klece ven ...

U vína se druží Faust s Bohoďáblem, který se mezitím upokojil. Poučuje Fausta o vínu, které pijí: ... Ochutnejme tohoto vína. Sládló v slunci, jaké lidské oko nikdy nespatrió ... toto víno slunce nízádného nevidélo, ale jen v pekelném plameni se hřálo a podle jeho výtečnosti můžeš na účinek našich zařízení souditi ...

Faust se při pitce směje. Ztratil iluze a ví o Bohoďáblóvi, že je to duch, který poklesl a věří, že se odpojil ... Žertování Bohoďábla s Faustem se podobá hře kočky s myší: ... Fauste, víš že k tobě pocitují náklonnost? ... Ale jaká radost, že chvílku jsem tě mohl mítí rád ...

Budeš toho vždy, i v mukách pekla vzpomínat? Že jakého jsi měl nejvyššího z nejvyšších kumpánů? ... A Faust potvrzuje: ... I v plamenech já budu vzpomínat, jak vůdce žalárníků se mnou víno pil a doktor Faust mu napřed všechno odpustil ...

Faust Bohodábla provokuje a rozčílí ho konstatováním jeho nemožnosti: ... Zato ty, ďáble, svých rozhodnutí nerušíš, vždyť nemůžeš. Následuje morální kocovina a vyprovokovaný Bohodábel odpovídá: ... U sta ďáblů, Fauste, co pořád máš? Nevěříš z mých úst, že jsem zamčen? Zachce-li se mi, vydám ti úpis. Zachce-li se mi, tebe i s úpisem propustím do ráje. Zachce-li se mi, do skonání světa budu s tebou pít. Zachce-li se mi, svým padlým andělům prvotní nevinnost vdechnu a druhé nebe zbuduji. Tebe klíčnictvím pověřím ... Faust klíčnictví přijímá. Konverzace s Bohodáblem je narušena skrze Faustovo faux pas: ... Boho jediného na návštěvu také pozveš? ... Hovory s Bohodáblem jsou takto ukončeny, protože okamžitě po Faustově naivní otázce následuje hromostroj, tma, blesky, výpary, a když se rozprchnou, je Faust sám. Chystá se k pokusům, aby využil vyměřeného času: ... Ďáblovi poskokové, kde jste, vy černí famulusové? Zatopte pod retortami, spalte mi jedno živé zvíře, kouř z něho rozložte do prvků do vějíře baněk, chci poznat života sklad stůj co stůj ... Faust provádí pokusy. Pod skleněným poklopem se nasvítí králík s lidskou hlavou. Vzplane a hoří. Bohodábel za scénou komentuje pokus: ... To, Fauste, osud tvůj ...

Následuje balet pokusů, přisypávání různých, substancí, míchání a ochutnávání. Posléze se Faust zachechtá strašlivě.

1. jednání končí scénou s Kristovým obrazem. Uprostřed prospektu je velké ukřížování. Faust strhne obraz, zůstane jen holé tělo bez kříže, koruny a pozadí. Když strhne obraz podruhé, totéž tělo má rohy, kopyta a je obklopeno plameny. Za zvuků zvonů se rozletí obě okna a v nich se ... svírají a rozvírají červeně světélkující ruce ...

2. dějství provizorního předvedení opery Johannes Doktor Faust má podle autorské poznámky působit dojmem jako při první zkoušce činohry s hudbou. Bohodábel Faustovi ukazuje svět. Faust slyší zvuk krákání havranů a dostává strach: ... Co to má znamenat, kde jsme, velkomocný pane, já raději navrhuji vrátit se do své komnaty ...

Bohodábel chce ukázat Faustovi místo na světě nejpustší a také okna svatosti, aby spatřil Boha samotného. Faust uposlechne, nahlédne, děsivě vykřikne a pádí zpět za scénu. Bohodábel se tomu směje, udělá důvěrné gesto na obecnost a zajde, aby o chvíli později navrhl nové téma.

Nejprve stručně zhodnotí Faustovo intelektuálství: ... Fauste, doctore Fauste, bouřlivá duše tvá, pomateného stavu doktorského ty jsi přednosta ... a hned obrací Faustovu pozornost jiným směrem: ... tajemnost ženskou nyní poznej, toť za vědu je náhrada ... A skutečně — Faust, zklamán, přijme nabídku ...

To jsem s tím nebem pěkně pochodil, kde oporu mám hledat pro své plány?

V nové scéně je ohromná postel po délce jeviště a v ní úplně skryta kromě hlavy pod peřinou nahá Markéta už jest v tlusté kombinéze s kuklou zevnějšku nahé ženy... Milostná scéna vábení Fausta je velkolepá parodie na fónické prostředky Nové hudby 60. let („hluboké hudební vrčení, vysoké hudební vrčení, smích falzetem, vášnivý zvuk, kdákavé staccatové tóny nejvyšší vášně s mírnými rozdíly výšek“). Zvukovost doprovází detailně rozvržený pohyb (7 drobných kroků na kolenou k Faustovi, 4 krůčky na kolenou, 5× posílání polibků, kladení rukou na oči, rozpřahování ramen na 7 dob) a vrcholem milostné scény je basový smích Markěty. Bohoďábel pak vyskočí z obalu a Faust se diví: ... „Já jsem myslel, že to byla krásná dáma a on se z ní proměnil ten nejhroznější ďábel“ ... Ani milostná epizoda nevyšla (... „To jsem s tou láskou divně pochodil“ ...) a Faust dostává nápad, jak by mohl ďáblu vyklouznout: ... Ty mne na tu přesvatou Golgatu odneseš, kde jsi pánu našemu, Pánu Ježíši Kristu jeho umučení přál ...

Pouť na Golgatu patří k vrcholům opery. Ministrantské zvonky, velký buben a činloy (na oslíkovi, kterého představuje balefák), Faust jako kněz s ministrantem, žestě hrají pouťovou melodii, celá scéna má působit jako litání a píseň Velebná horo, ty jsi zřela děsná Kristova muka je novodobou parafrází poutních písní dobře nasměrovanou pro co nejširší konzumování. Faust se rozhodl, že se na Golgatě podruhé ukřížuje. Tato myšlenka netěší ani Anděle (... jak strašné rouhání) ani Bohoďábla („... Fauste, já tě varuji, abys na těchto místech lehkomyšlnosti se vzdal“). Ale Faust hodlá vše vyzkoumat a ověřit (... „A já se na kříži pohoupu, abych to všechno vyzkoumal“...) Faustova počáteční neústupnost poleká Bohoďábla: ... „Človče, z tvé odvahy jde na mne strach. Fauste, ty jsi nad všechny ďábly.“

Golgata skončila pro Fausta fiaskem. Zachoval se jako pravý intelektuál. Vyděsil svým údajným rouháním Anděla a rozjitřil Bohoďábla. Berg ve scénických poznámkách napsal o této scéně: ... Ve své zpupnosti chce Faust znát pocity Ježíšovy při ukřížování a nutí Mefistu, aby to zorganizoval. Ale to je i Dáblu přespříliš... Faust nutí Mefistu, aby vše napodoboval, nakonec volá: Bože, ty jsi mne opustil... Mefisto: ... Chceš-li hřeby do rukou a nohou natlouci a ve strašných bolestech ducha vypustiti? Je to tak dáno, že tím samého Boha do kleští jeho ustanovení dostaneš, jehož důstojnost je ze všech stvoření největší. Potom bys mohl i mne, kamaráda svého, zbavit černé potupy, a z plaza, Kristovou nohou drceného, andělského knížete, Kristovou nohou propuštěného, učinit. Chceš hřeby do těla natlouci a trnovou korunu do čela vtlačiti? Faust se rozhoduje, ale nemá odvalu, Mefisto na něj řve, že je zbabělec, že to netrvá dlouho, ... lez na kříž, řve, ale jak vytasí skobu a kladivo, Faust uteče, pak jej Mefisto oblbí líčením muk v pekle, logicky je vše jasné, Faust musí na kříž. Situace jako v harakiri... Ale pak Faust: Jakápak nutnost? Hle, mám nohy... odcházím...

Tyto scénické poznámky jsou mnohem rozsáhleji koncipovány než vlastní průběh scény. Provizorní předvedení opery o Faustovi končí dů-

stojně provizorně. Sledujeme čelný pohled do záchodu. Faust sedí na desce a zapěje árii Bohové zkázy, zde vizte oběť svou, pro pokrok lidstva obětovanou . . .

Ve scénických poznámkách Berg uvažoval o scéně s kostlivcem, číhajícím v záchodu na Fausta. Pekelné mocnosti se v přestřelce měly likvidovat a Faust vyvázl . . .

Bergovi přátelé říkali této opeře Malý Faust na rozdíl od velkého Fausta. 1. jednání pod názvem Johannes doktor Faust uvedl v Miniopere 27. 9. 1971 — tedy v roce Bergovy smrti — dirigent a dramaturg Václav Nosek, v sezóně 1988/89 nastudovala a uvedla celé dílo Opera furore v Praze.

V době, kdy tento provizorní Faust vznikal, nikdo z nás netušil, jak je toto dílo výstižným obrazem doby a jejího základního rozporu. Totální názorový oportunistus, elekticismus, okamžité nahrazování jednoho postoje druhým, to jsou všechno vícekrát se opakující jevy, uvedené do vzácně vyrovnané jednoty s hudebními prostředky a se scénickou akcí.

Hudba těží z ironizace banálního i z vydatné ironizace prostředků hudby 60. let. To jsou dvě zdánlivě vzdálené krajní polohy dílka, které svou poetikou a dramatičností podle mého názoru téměř předčí velkého Johanesa Doktora Fausta.

Intrádový charakter a neustále otevírání příběhu dodává opeře dramatický spád. Zdůrazněná ubohost a „provizornost“ hudebních prostředků je naopak vyrovnána intenzifikací nápadů a vynalézavostí při jejich použití. Chtělo by se říci, že Berg používá k triviální a banální akci nástrojů po způsobu seriální kompozice s vysokým smyslem pro racionální využití. Jde však o nejjednodušší tonalitu a modalitu, kterou jen místy zpochybňují flexe. Organizovanost všech prostředků směřuje do řádu Nové hudby a přitom si toto vše ponechává volnost a svobodu ironie a ironizace. Pravými vrcholy takto pojaté syntézy starého a nového jsou scéna s Markétou (karikatura fónické plochy a dramaturgie témbrů) a Pouť na Golgatu. Provizorium jako program povyšuje toto půvabné dílo nad mnohé dobové definitivní koncepce. Provizorní předvedení opery Johannes Doktor Faust je přímo symbolické pro Bergovu tvůrčí metodu konce 60. let. A je současně i obrazem jeho chápání spojení uměleckého díla s vlastním životním postojem a se základními otázkami doby.

